बा. डो. काळे. महाविद्यालय, घोडेगाव

आर्थिक विकास आणि नियोजन

TYBA (G-3)

प्रा. डॉ. सौ. छाया दिनेश जाधव

३- विकास प्रक्रियेतील अडथळे

दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

रॅग्नर नर्क्स या सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञाने लिहीलेल्या "Problems Of Capital Formation In Under-developed Countries" हा ग्रंथ 'दारिद्र्याचे दुष्टचक्र' या संकल्पनेचे विवेचन करणारे एक सुपरिचित पुस्तक मांडले आहे. त्यांच्या मते,आर्थिक विकासाच्या समस्येवर विचारमंथण करतांना दारिद्र्याचे दुष्टचक्र या संकल्पनेचा विचार अपरिहार्यपणे करावाच लागतो. कारण दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राचा आर्थिकदृष्ट्या अप्रगत देशांच्या आर्थिक विकासावर अधिक तीव्रतेने परिणाम होतो.

"दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राचा संबंध चक्रीय संबंध असणाऱ्या अशा आर्थिक घटकांशी येतो जे घटक गरीब देशाला दारिद्र्यातच ठेवतात."- **रॅग्नर नर्क्स**

मागणीच्या बाजूने मांडण्यात येणारे दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

अल्प उत्पादकतेमुळे अविकसित देशात दारिद्र्याचे दुष्टचक्र सुरू होते. अविकसित देशात शेतीक्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्र मागासले असल्याने या क्षेत्रातील उत्पादन क्षमता अत्यल्प राहते.

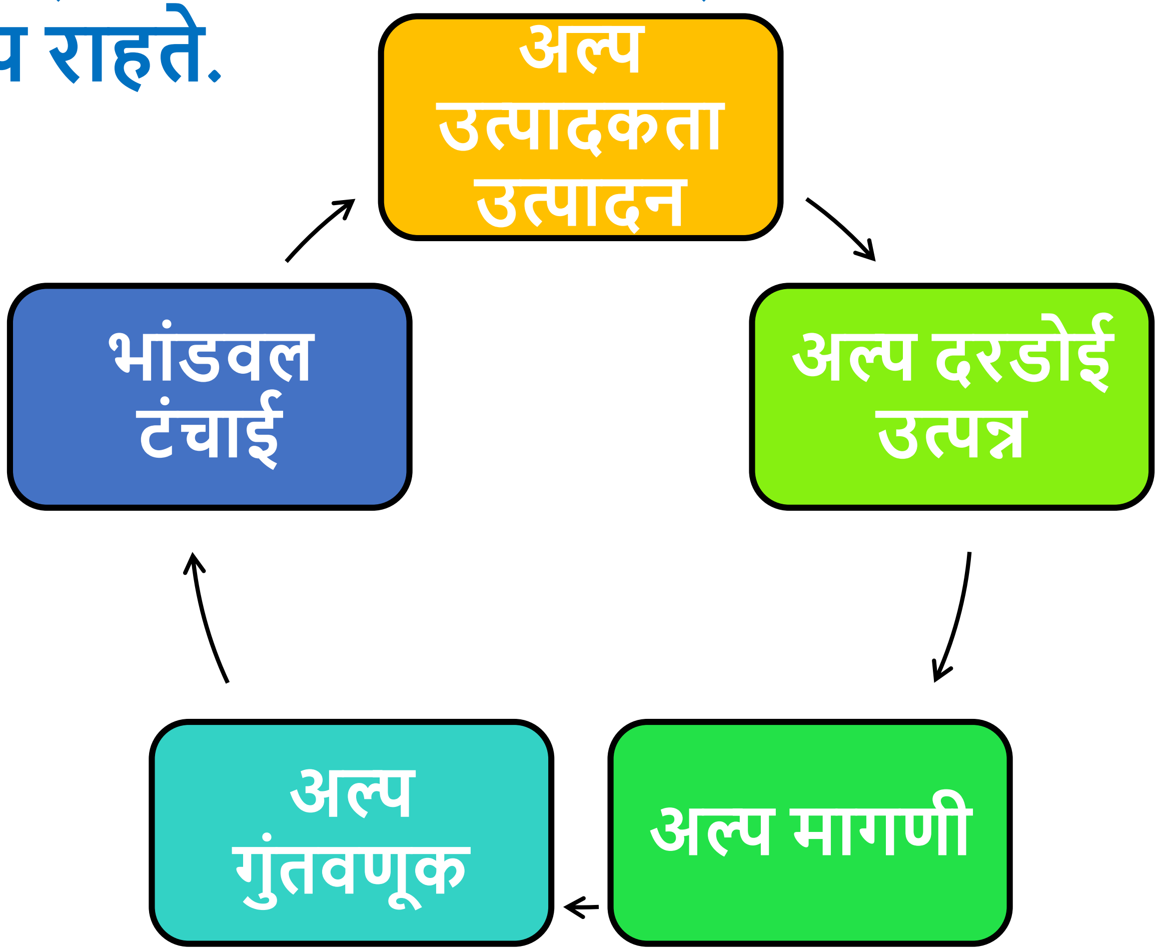

पुरवठ्याच्या बाजूने मांडण्यात येणारे दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

अल्प उत्पादकता ही सर्वच अविकसित देशांसमोर असते. अल्प उत्पादकतेमुळे शेती, उद्योग क्षेत्रातून खूपच कमी उत्पादन होते. दरडोई उत्पन्न कमी राहते

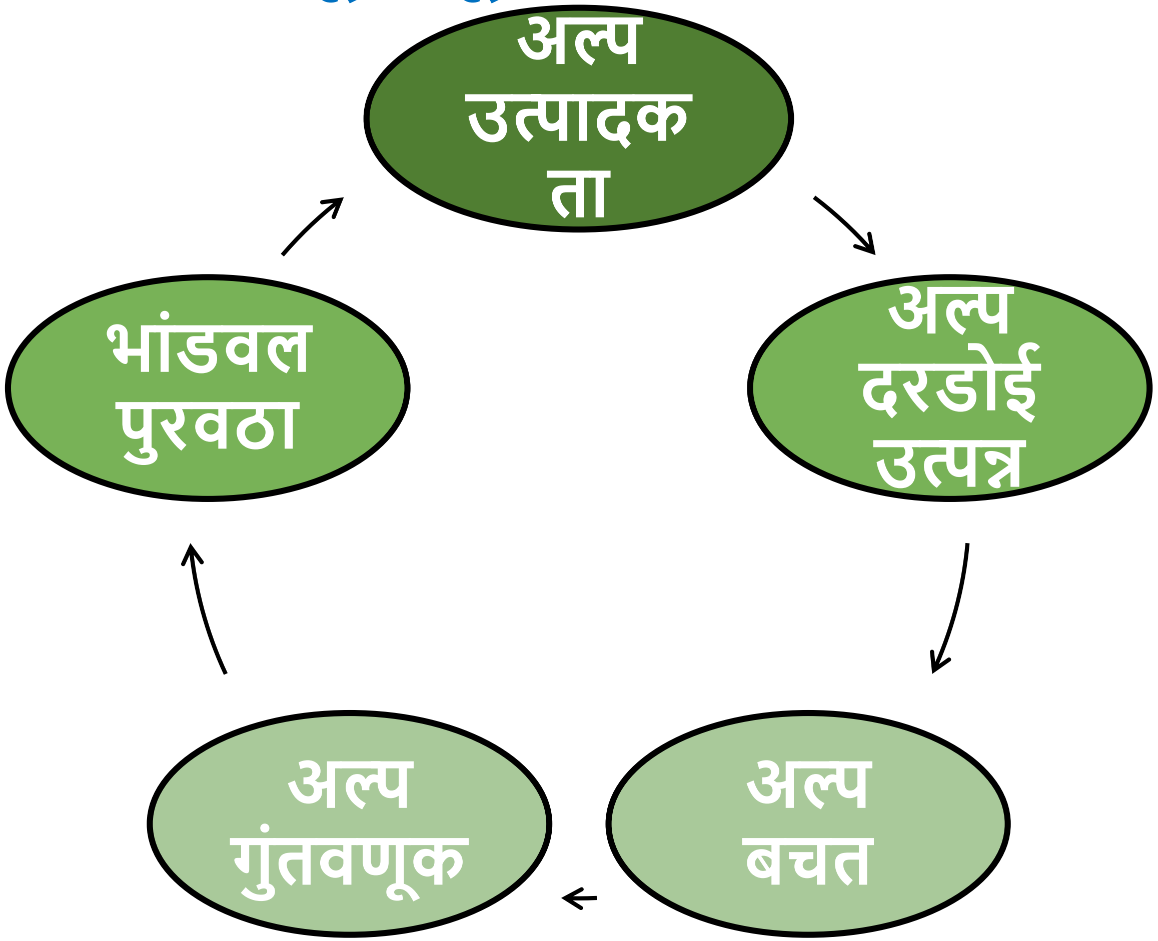

दारिद्र्याचे दुष्टचक्र निर्माण होण्याची कारणे

- अल्प उत्पादकता
- कमी बचत
- भांडवल टंचाई
- अत्यल्प वाढावा
- अल्प मागणी
- नैसर्गिक साधनांचा अपूर्ण विकास
- विपणीची अपूर्णता
- शून्य सीमान्त उत्पादकता

लोकसंख्येचा प्रस्फोट

“लोकसंख्येच्या अचानक प्रचंड वाढीला लोकसंख्येचा प्रस्फोट असे म्हणतात”

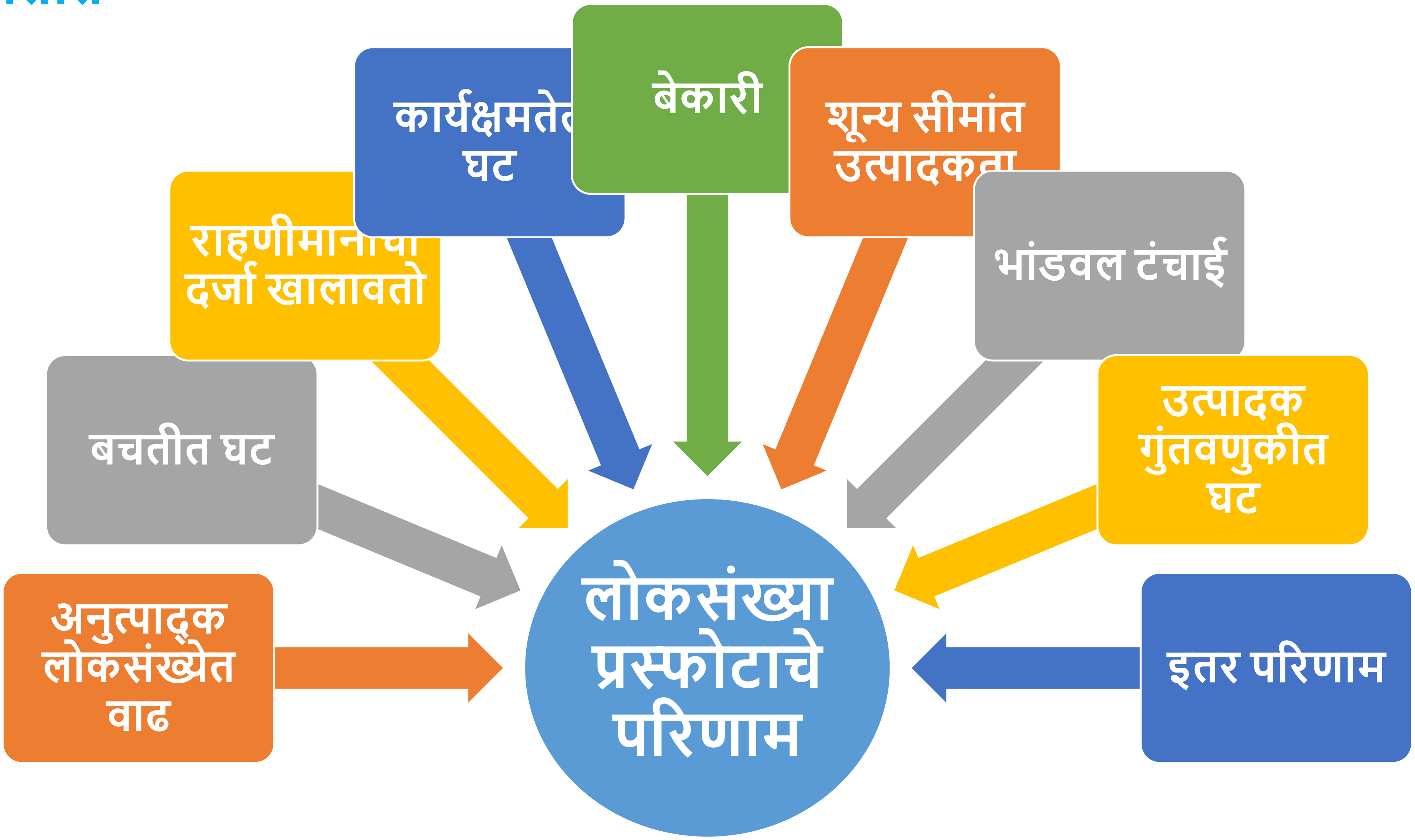

शेतीची कमी उत्पादकता

"शेतीची उत्पादकता म्हणजे उत्पादनाचे तंत्र स्थिर असताना किंवा दिलेले असताना विशिष्ट प्रदेशातील विशिष्ट आकारमानाच्या शेतजमिनीत होणारे उत्पादन होय."

प्रतीहेक्टरी उत्पादकता शुल्क: प्रतिहेक्टरी उत्पादकता म्हणजे लागवडीखालील शेतीक्षेत्रात दर हेक्टरी होणारे सरासरी उत्पादन होय

सूत्र-

१) **शेतीची हेक्टरी उत्पादकता** = $\dfrac{\text{विशिष्ट पिकाचे एकूण (शेती)उत्पादन}}{\text{लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टरी)}}$

२) **शेतीची प्रतिमानशी उत्पादकता** = $\dfrac{\text{विशिष्ट पिकाचे एकूण (शेती)उत्पादन}}{\text{शेतातील श्रम संख्या}}$

शेतीच्या कमी उत्पादकतेची कारणे

- पावसावरचा जुगार
- धारणक्षेत्राचे लहान आकारमान
- अपूर्ण जलसिंचन
- पारंपारिक शेती पद्धती
- अपूर्ण वित्तपुरवठा
- सदोष विक्रीव्यवस्था
- साठवणुकीच्या अपूर्ण सुविधा
- कोरडवाहु शेती संशोधनाकडे दुर्लक्ष
- निर्धन कुळे

भांडवल टंचाई

भांडवलाच्या टंचाईमुळेच अप्रगत देशांना पूरक सुविधांच्या विकासासाठी रेल्वे, रस्ते, विद्‌युतनिर्मिती, बँकिंग कंपन्या इ. परकीय भांडवल व परकीय कंपन्यांना निमंत्रित करावे लागते.

- अल्प उत्पादन
- अत्यल्प बचत
- मागणीची कमतरता
- मागासलेले उत्पादन तंत्र
- प्रतिकूल सरकारी धोरण
- तुटीचा अर्थभरणा
- गुंतवणुकीच्या अत्यल्प संधी
- प्रदर्शन परिणाम
- आर्थिक गळती
- सरंजामशाही पद्धती
- वेतनाचे कमी दर
- सार्वजनिक उपक्रमातील तोटा
- अतिरिक्त लोकसंख्या
- अल्पविकसित वित्तीय बाजार

भांडवल संचय वाढीच्या - उपाययोजना

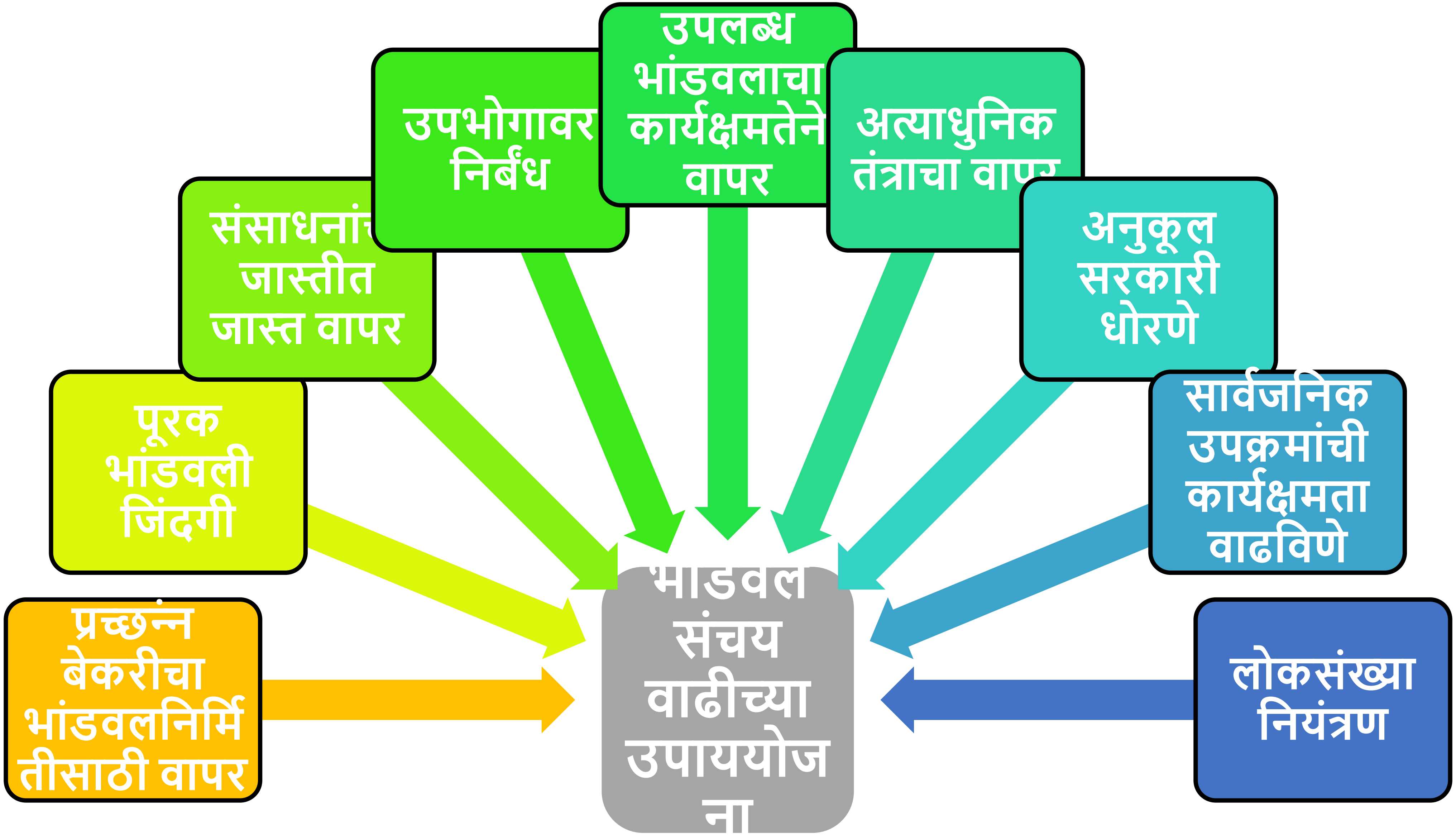

प्रगत तंत्रज्ञान वापराचे फायदे

- कार्यक्षमतेत वाढ
- उत्पादन खर्चात घट
- विक्रीत वाढ
- उत्पादन साधनांचा अधिकाधिक वापर शक्य
- नवनवीन शोध
- भांडवलाची बचत
- औद्योगिकीकरण
- शेतीक्षेत्राचा विकास
- उत्पादन वाढ

प्रगत तंत्रज्ञान वापरातील अडथळे

- भांडवलाची टंचाई
- बेकारीत वाढ
- कामगार संघटनांचा तीव्र विरोध
- अपुऱ्या सुविधा
- कोरडवाहु क्षेत्र
- महागडे व कालबाह्य तंत्रज्ञान
- आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा

सामाजिक – सांस्कृतिक अडथळे

धर्म

- 1) अंधश्रद्धा
- 2) लोकसंख्या नियंत्रणाला विरोध
- 3) बचतीवर अनिष्ट परिणाम

जातीयता

- 1) व्यावसायिक गतीशीलता कमी
- 2) श्रमाची प्रतिष्ठा कमी
- 3) अस्पृश्यता

संयुक्त कुटुंबपद्धती

- 1) निष्क्रियता
- 2) निर्णयक्षमतेवर प्रतिकूल परिणाम
- 3) उच्च जन्मदर

कामाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण

- 1) सकारात्मक दृष्टीकोण- अभाव

राजकीय अडथळे

- राजकीय अस्थिरता
- सत्ताधाऱ्यांचे डावपेच
- मूलतत्त्ववादी
- जबाबदारी व इच्छेचा अभाव
- भांडवलदारांचा अभाव
- धर्माचे राजकारण

प्रशासकीय अडथळे

- वसाहतवादी प्रशासकीय यंत्रणा
- लालफितीचा कारभार
- भ्रष्टाचार
- सार्वजनिक उपक्रमांचा वाढता तोटा
- प्रतिकूल कडक निर्बंध

बाह्य अडथळे

- प्रतिकूल आर्थिक संबंध
- महासत्तेची अरेरावी
- खुल्या व्यापाराचे धोरण
- व्यवहारतोलातील सूट
- शोषण
- बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आक्रमण
- आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांचा वाढता हस्तक्षेप